

**DİNÎ GRUPLARIN ANLAMI, SINIFLANDIRILMASI VE
ALEVİ-BEKTAŞI GRUPLAR****RELIGIOUS GROUPS OF MEANING, CLASSIFICATION AND THE
ALEVI-BEKTASHI GROUPS***Hüseyin BAL****Özet:**

Bu makalede öncelikle din sosyoloji çalışmalarında dini grupların anlamlandırılmasının ve sınıflandırılmasının eleştirel bir değerlendirilmesi yapılmış ve daha sonra bu bağlamda Alevi-Bektaşî gruplarının nasıl anlamlandırılabilirliği ve hangi dini grup tipolojisi içinde düşünülebileceği tartışılmıştır. Türkiye’de dini gruplar üzerine yapılan akademik kavramsallaştırmaların kaynağı Batı literatürüdür. Makalenin verileri literatür taraması ile sağlanmıştır. Makale şu mesajı vermektedir: Batılı akademisyenler kendi tarihsel sosyolojik gerçekliklerine göre dini grupları anlamlandırmakta ve sınıflandırmaktadırlar; her medeniyet dairesi, her kültür kendi anlamlandırma biçimini esas alır. Bu nedenle Doğu toplumlarının her birinin dini gruplarını kendi tarihsel ve sosyolojik gerçekliğine bağlı olarak anlamlandırması gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Dini Grup, Din Sosyolojisi, Anlamlandırma, Sınıflandırma, Heterodoks, Alevi, Bektaşî.

Abstract:

In this article, firstly, meaning and categories of religious groups in the sociology of religion studies are critically assessed; then in this context, how Alevi-Bektashi groups can be interpreted and within which religious group typology they can be counted are discussed. The source of the academic conceptualizations on the religious groups in Turkey (including Alevi-Bektashi groups) is Western literature.

The data of the article has been provided through literature review. The article concludes that western academics classify religious groups according to their own historical and sociological realities. Each civilization circle, each culture is based on their own way of interpretation. Therefore, it is more appropriate that the religious groups of Eastern society are interpreted depending on their own historical and sociological reality.

Key words: Religious Group, Sociology of Religion, Meaning, Categories, Heterodox, Alevi, Bektashi.

* Prof. Dr., Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü - Isparta
husbalarisi@gmail.com

Giriş

Her din inanan ve inandığını yaşayan bir sosyal grubu gerekli kılar. Böylece dini grup inanç ve ibadet birlikte kendisini ifade eder. Dini grubun içinde bulunduğu kültür genel olarak *bilişsel* (fikirsel, inançsal vb), *davranışsal* ve *maddi* boyutlardan oluşur. Grubun inançları, fikirleri, dünyaya bakış açısı, ideolojisi onun *bilişsel* yanını; ibadetleri, törenleri, diğer eylemleri *davranışsal* yanını; kullandığı araçlar, mekanlar, nesnelere *maddi* yanını ifade eder. Kültür, toplumsaldır. Kültürün bilişsel, davranışsal, maddi boyutları bu toplumsallık rengiyle boyanmıştır. İnsanların dinsel davranışlarını sundukları mekanlar, mekanlarda kullanılan nesnelere de toplumsaldır. Sosyoloji kültürel olan her şeyin toplumsal olduğu gerçeğini vurgularken din olgusunu veya din kurumunu da toplumsal niteliği ile değerlendirir. *Din kurumu*, dinsel inançların, fikirlerin, sembollerin, davranışların, mekanların, nesnelere, insan gruplarının bütünlüğüdür. Din sosyolojisi din kurumunun üreticisi olan dini grupları araştırma nesnesi olarak ele alırken onun toplumsal niteliğini esas alır.

Din Sosyolojisi ve Dini Gruplar

Batı *din sosyolojisi* literatüründe dini gruplar yaygın olarak *doğal dini gruplar* ve *sırf dini gruplar* olarak sınıflandırılmaktadır. Wach, aile, klan veya kabile gibi kan ve evlenme yoluyla oluşmuş doğal grupların üyeleri arasındaki dayanışmayı sağlayan şeyin fizik veya biyolojik etkenlerin yanında din bağının olduğunu belirtir. Ona göre, bu doğal grubun dini tutumunu iki etken tarafından belirlenmiştir.

1. Bilinmeyen veya kutsalın, az çok açık bir biçimde anlatılmış karakteristik şahsi (kolektif veya kişisel) tecrübesi; 2. Geleneğin etkisi (Wach 1995: 91).

Wach, doğal dini grubu “özdeş” kelimesi ile birlikte tanımlar. Aslında özdeş olan benzer olan (homojen) olandır. Bu özellik ise aile, klan veya kabileden daha güçlü bir şekilde ortaya çıkar. Aile bütünleşmesine ibadet cemaatinde kavuşur. Ailedeki kutsal merasimlerde atalara tapınma, kurban sunma belirleyicidir. Aile içinde en müşterek dini ayinler, ailenin bütün üyeleri tarafından yerine getirilen ferdi veya kolektif adaklar, dualar ve arıtma ayinleridir.

Aile içinde dini görevi olanlar ailenin başkanı konumundadır ve onlara derin bir saygı duyulur. Atalar kültürünün kaynağının buradan gelmesi akla uygundur. Ailevi dindarlık ailenin yaşadığı mekanın birçok alanında mevcuttur. Wach bunlar arasında ocak, eşik, kiler, mutfak, baca vb. mekanları sayar (Wach 1995: 91-99).

Mensching ifade ettiği gibi, aile kutsal dışı cemaatlerin (yani grupların) en eskisi, en ilkel dini grup şekillerinin ilk hücresi olarak önemlidir. Aile

sadece kan bağına bağlı bir grup olmak yerine aynı zamanda ilahi kuvvetlerin kontrolü altında dini bir grup kimliği de kazanmıştır. Kutsal bir unsur aile üyelerini birleştirmekte ve kutsal olmayan bu gruba bir kutsallık atfetmektedir. Bu kutsal unsur ailenin tüm üyelerine nüfuz etmiştir. Bütün evde, çatıdan eşığe, her şeye bu kutsal olan (kutsal olan kültürlere göre farklılaşmaktadır) sinmiştir. Ateş kutsaldır, çünkü ateş götürüldüğü yerde aileye mutlu bir yol açar. Ailenin tüm üyelerinin birlikte yemek yemeleri de kutsallığın bir parçasıdır. Bazı yiyecekler bazı merasimlerde kutsal hale gelir. Antik Yahudilikte “kiddousch” merasiminde ekmek ve şarap takdis edilmesi böyle bir şeydir. *Müşterek yemek kutsanmıştır*, davetliler ve diğerleri kutsal yemekten dolayı bir cemaat teşkil ederler (Mensching 1994: 18).

Aile kutsallığının özünde bütün olarak aileye veya üyelerine nüfuz etmiş olan *manaya* ilgili olduğu düşünülmektedir. Gökalp'e göre ilkel toplumlarda *mana* denilen yaygın bir güç vardı ki, hangi cisme değse, ona kutsallık verir. *Manaya* eski Türkler *kut* derlerdi. *Kut* gökten inen bir nur sütunu, bir altın-ışık şeklinde tasarlanmıştır. Kut hangi cisme değse ona kutsallık verir. İnsanlar kutsallık kazanan bir şeyi-ağaç, bitki, diğer tabiat varlıkları veya olayları vb.- ilah tanılar ve ona taparlar. “Kut”, “kutlu” kutsal yani “manalı” anlamına geliyordu (Gökalp 1995: 34).

Aile, doğa, tüm varlıklar *mana* ile dolu ise her varlık kutsaldır, saygıya değerdir. Mana bazen aile hayatına, evliliğe karşı, bekarlığın kutsanmasına neden olurdu. Bu çoğu zaman atayı, kendisine tapınmaya mahrum bırakacak bir zürriyetten mahrum bırakması nedeniyle kabul görmezdi.

Sırf dini gruplar nüfusun arttığı, farklılaşmanın yoğunlaştığı cemiyet yapılarında oluşan dini gruplardır. Bu gruplar ekonomik, siyasal ve diğer sosyal pratikleri içinde daha çok dini pratikleriyle öne çıkarlar. Genellikle artan nüfusun kentlerde yaşadığı, millet olma bilinç ve iradesinin geliştiği, devlet örgütlenmesinin belli bir düzeyde gerçekleştiği toplumlarda açık veya gizli yapılar olarak ortaya çıkarlar. Bu gruplar içinde *gizli dini grup* veya *sırf cemiyeti* ve daha çok da onaylanmış, kabul edilmiş veya resmileşmiş dinin mensupları tarafından oluşturulmuş yapılar mevcuttur. Grubun oluşmasında ortak inançlar, merkezi bir örgütlenme, güçlü liderlik önemlidir.

Sırf dini grup kavramlaştırması oluşturduğu ilk izlenim bakımından biraz sorunlu görünüyor. Sosyal gruplar hakim özellikler itibarıyla dini, siyasal, ekonomik vb. nitelikte oluşabilir (Dini cemaat, dernek, vakıf, kooperatif, şirket, siyasi parti, vb.). Bununla birlikte her grup aynı zamanda belli ölçüde diğer niteliklere de sahiptir. Bir dini grup salt dini grup olamaz, o aynı zamanda az veya çok ekonomik, siyasal, sanatsal, eğitsel vb. faaliyetlerin içindedir. Bir dini grup (tek tek üyeleri ve ortak davranışıyla) dini kimliğin yanında siyasi yönelişi (hatta siyasete açık veya kapalı desteği), ekonomik organizasyonları, eğitim kurumları aracılığıyla yaptığı faaliyetler

bakımından dinini dışında diğer özellikleri de yansıtır. *Surf dini grup* kavramı yerine *dini kimliği baskın grup* kavramlaştırmasının daha uygun olacağını düşünüyoruz. Bu kavramın zihinde daha fazla olgusal karşılığı oluşmaktadır. Böylece dini grupları *doğal dini grup* ve *dini kimliği baskın grup* olarak sınıflandırabiliriz

Taplamacıoğlu, *Din Sosyolojisi* (1983) çalışmasında *tabii dini gruplar* için *özdeş gruplar* ifadesini kullanır. Ona göre kandaşlık, komşuluk, arkadaşlık gibi toplumu oluşturan tabii birlikler vardır. *Aile, klan ve kabile üyeleri* karşılıklı ilişkilerini biyolojik, fizik ve toplumsal etkenler tayin eder. Ona göre dinin kavram, eylem ve törenleri, tabii grubun tek parça ve tek düzen bir hale gelmesini sağlayan büyük ve belki de kesin sonuçlu bir kuvvet kaynağıdır. Bir kandaşlık grubu dinin konusunu ve tapınma özelliklerini yalnızca bir gruba (klan, aile) hasreder ve başka birlikleri ile (aynı klanın başka bir ailesi, aynı kabilenin başka klanları) bu nitelikleri paylaşmazsa o zaman *kapalı bir özdeş grupla* karşılaşılır. Tersine, dini efsane, inanç, eylem, törensel yürüyüş ve dernekleri birbirinden ayrı iki kabilenin üyeleri tarafından paylaşılabilir ve tekeli bir durum arz etmeyebilir. Öte yandan tek kabilenin aynı din törenleri ile muhtelif gruplara bölünmesi de mümkündür Taplamacıoğlu'na göre nerede *kutsal anlatan kişisel bir tecrübe* ve *gelenek* birleşmesi kabile sınırları içinde kalırsa ,orada toplumsal ve dini gruplanmaların özdeşliği var demektir. Bu bölünmenin kabile sınırları içinde kalmadığı yerlerde ise, başka bir prensip işe karışır ve orada siyasi önder dışında bir dini öndere bağlılık duygusu kendiliğinden ortaya çıkar. Bu ikinci tip gruplaşmaya *surf dini grup* ve bazen da *dinden doğan grup* denir (Taplamacıoğlu 1983: 221-222).

“*Surf dini grup yahut dinden doğan grup, özel bir gruplanma şekli olarak daha büyük bir toplumsal ve politik birlikle (kabile veya millet) yer alan veya birbirine benzemeyen etnik ve politik grup mensupları tarafından tutulan bir din olarak görünür. Muhtelif kabile ve ulusları içine alan evrensel dinler dinden doğan grupların en tipik örnekleridir*” (Taplamacıoğlu 1983: 222).

Taplamacıoğlu'nun altını çizdiği *dinden doğan grup* kavramlaştırması *surf dini grup* kavramından daha içeriği dolu gözükmektedir. Aile, klan veya kabile gibi grupların toplumsal ve dini grup olmak bakımından *özdeş gruplar* olduğu gerçeği yaygın bir kabul görmektedir. Grup aile, soy, boy, kabile, aşiret vb. yapıları temsil edebilir. Bu farklılaşmış yapılarda din kurumu toplumsal hayatın içine nüfuz etmiş, doğal, günlük pratikler içinde yaşanan bir realitedir. Buna karşılık *dinden doğan grupların* din adına, din için gerçekleştirilen organizasyonlar olduğu görülmektedir. Öyle ki bu gruplaşma aile ve akrabalık (kan) bağına rağmen kendini kabul ettirmektedir.

“Sırf dini grup üyelerin birbirine bağlılığı koyu bir içtenlik gösterir. Üyelerin birbiriyle olan ilişkileri baba, evlat, mânevi kardeş bağlarıyla bağlanır ve mânevi bir bütünlük manzarası verir. Üyeler bu hava içinde tabiattan gelen akrabalık bağlarını bir kenara bırakarak, kan birliğine rağmen, gerekirse birbiriyle çarpışmaktan geri durmazlar. İslâm'ın ilk günlerini hatırlayacak olursak karşılıklı olarak kardeş, amca oğlu ve yakın akrabaların idealleri uğruna ne kadar sert çatışmalara girdiklerini açıkça görürüz. Burada mânevi ve dinî bağ organik ve tabii bağlardan daha güçlüdür” (Taplamacıoğlu, 1983: 236).

Burada işaret edilen olaylar İslam dinini tebliğ edilmesiyle başlayan Kureyş kabilesi içindeki çatışmalardır. Bu çatışmalarda bu dinin peygamberi kan bağı olan akrabalarından destek aldığı halde bir kısım akrabaları da karşı çıkmışlardır. Benzer durum dört halife döneminde ve onu takip eden zaman diliminde de devam etmiştir.

Alman ekolünün temsilcisi Wach *doğal dini grup- sırf dini grup* ayrımını tercih eder. Bu ekolün diğer temsilcisi Mensching ise *milli dini cemaat - sırf dini grup* ayrımı yapar. Ancak her ikisinin de bu kavramlara yüklediği anlamlar aynıdır. Burada kullanılan *doğal dini grup* veya *milli dini cemaat* aile, klan, kabile ve millet aşamasındaki dini gruplardır. Bunlar evrensel dinlerden önceki dinlere mensup gruplardır. Bu gruplar antik çağların dinlerini yaşadıkları gibi bir kabileye, bir topluluğa veya daha büyük bir nüfusu temsil eden millete ait de olabilir. Eski Yunan dini, Zerdüştlük, Yahudilik, Budizm ve İslam öncesi inançları yaşatan tüm gruplar bu türdendir. Buna karşılık *sırf dini grupların* sadece evrensel dinlerde bulunduğunu kabul ederler.

Taplamacıoğlu Batı literatüründe dini gruplarla ilgili kullanılan kavramları kabul etmekle birlikte aynı zamanda *özdeş grup- dinden doğan grup* kavramlarını kullanmaktadır. Özdeş homojenliğe, benzerliğe vurgu yapması bakımından anlamlıdır. *Dinden doğan grup* kavramı da grubun oluşmasındaki hakim kurumu öne çıkarması bakımından anlamlıdır. Biz de ikinci grubu baskın özelliğinin dini organizasyon olması nedeniyle *dini kimliği baskın grup* olarak kavramsallaştırmayı uygun buluyoruz. Her grubun birçok kimliği (dini, siyasal, ekonomik, eğitim vb.) olmakla birlikte bunlardan biri diğerlerine göre daha baskındır. Toplumsal kabul ve hukuksal onaylama bu baskın özelliğe her zaman vurgu yapar.

Biz aile, klan, kabile, aşiret gibi kan ve soy bağına esas alan toplumlarda var olan dini gruplar için *doğal dini grup* kavramını tercih edeceğiz. Buna karşılık İslamiyet, Hıristiyanlık gibi birçok kavme, millete, etnik topluluğa, kültüre ulaşmış ve onların yaşama tarzını yeni dinin prensiplerine uygun olarak değişime uğratmış olan evrensel dinlerin

belirlediği dini gruplara “sırf dini grup” yerine *dini kimliği baskın grup* diyeceğiz.

Doğal dini gruplar sadece aile, klan, kabile içinde kırsal alanlarda değil aynı zamanda bunların bir araya geldiği, birleştiği daha büyük nüfusa sahip birliklerde, kentlerde de varlığını sürdürmüştür. Tarihte ilk kentler ve kent devletleri Fırat-Dicle vadilerinde, Mezopotamya adı verilen bölgede Sümerlerde (M.Ö. 3500) görülmüştür. Anadolu’da ilk şehir Çatalhöyük (M.Ö. 6500) daha eskidir. Hem Anadolu hem de Mezopotamya kentlerinde din ögesi önemlidir. Bookchin, Çatalhöyük’ün varoluşunda din ögesine, anıt mezarlara, kültlere ve tapınaklara dikkat çeker (1999: 52). Childe ise Sümer kentlerini -ki nüfusları 12 bin ile 36 bin arasında değişir- betimlerken hakim olan dinin toplumu nasıl organize ettiğini açıklar. Bu kentlerin birliği yüksek tepelerde kurulmuş olan büyük tapınaklarda sembolize edilmiştir. Bu tapınaklarda aynı zamanda tahıl ambarları, depolar ve dükkanlar yer almaktadır. Kentte her şey aslında baş tanrı ve tanrıçaya aittir. Kentin yöneticisi ve eşi de onların temsilcileri olarak hareket ederler. Kent yöneticisi hem baş rahip, hem de komutan konumundadır. Tanrılardan aşağıya doğru yöneticiler, din adamları, savaşçılar, tüccarlar, zanaatkarlar, hizmet üretenler, köleler bulunmaktadır. Tanrılara ait toprakların eşit olmayan bölüşümü sonucu açık bir tabakalaşma görülür (1995: 86). Buradan şu yargıya ulaşabiliriz; henüz evrensel dinlerin etkin olmadığı kentlerde de doğal dini gruplar varlığını sürdürmektedir.

Kentler aslında o dönemde kutsal mekan olarak kabul edilmektedir. Din kentlerin kurulmasında önemli bir öğedir. Göçebe toplumların kentlerde yerleşik hayata geçerken din sosyal kontrol mekanizması olarak bir işleve sahip olmuştur.

Doğal dini gruplar hakkında şu tespitleri yapabiliriz;

1. *Doğal dini gruplar* nüfusun az, benzerliklerin çok olduğu cemaat yapısını gösteren toplumsal yapılarda varolurlar. *Doğal dini gruplar* kan bağı ile oluşmuş aile, klan, kabile gibi doğal akrabalık sistemi içinde gelişler. Bu gruplar homojendir, benzerlikler farklılıklardan daha ileri düzeydedir. Kolektif bilincin yarattığı bir duygusu güçlüdür. Duygular, düşünceler, inançlar, ibadet pratikleri benzerlik gösterir.

2. *Doğal dini gruplar* dini pratiklerini bir arada, hayatın bütünlüğü içinde doğal olarak yaşarlar, doğa güçlerinin kutsallığına, her şeyin canlı ve ruhlarla dolu olduğuna, *mana* tarafından kutsallaştırıldığına inanırlar. Ay, güneş gibi göksel varlıklar, ağaç, dağ, su, toprak gibi yersel varlıklar kutsaldır.

3. *Doğal dini gruplar* ataerkil bir toplum yapısına sahip olmanın sonucu olarak atalar kültürüne sahiptirler. Ata ruhlarının kutsallığı nedeniyle onlara derin saygı ve bağlılık duyarlar.

Alevi-Bektaşî gruplarını hangi kavramlar aracılığı ile açıklayabiliriz? *Doğal dini grup* mu? *Dini kimliği baskın grup* mu? (Batı literatürüne göre *surf dini grup*). Bize göre bu grupların İslam'ı benimsemeden önceki konumları *doğal dini grup*, İslam'ı benimsedikten sonraki konumları *dini kimliği baskın gruptur*.

Alevi-Bektaşî grupları göçebe, yarı-göçebe hayat tarzını sürdürdükleri ve İslam'ı henüz tanımadıkları dönemde *doğal dini grup* özelliğini yansıtmaktadırlar. Kentlere yerleştikten, İslam'ın tasavvufi yorumunu benimsedikten sonra doğal dini grup yapısı değişmeye başlamıştır.

Doğal Dini Gruplar Olarak Türkler ve Kürtler

Doğal dini gruplar hakkında ileri sürdüğümüz fikirleri Alevi-Bektaşî grupların ataları olan Türk ve Kürt grupları açısından değerlendirelim.

1. Türk ve Kürt *doğal dini grupları* İslamiyet'i benimsemeden önce Gök Tanrı inancı, Şamanlık, Budizm, Manihaizm, Zerdüştlük gibi yerel dinlere mensuptular. Hıristiyanlık ve Musevilik ise sınırlı etki alanına sahipti. Dokuz Oğuzlar Budizm'i, Hazar Türkleri Museviliği, Oğuz ve Kırgızların bir kısmı Hıristiyanlığı seçmişlerdi. Gök Tanrı inancı ve Şamanlık ise yaygın egemen inancı oluşturuyordu.

2. Türkler ve Kürtler nüfusun az, benzerliklerin çok olduğu cemaat yapısını gösteren toplumsal yapılarda varlıklarını sürdürdüler.. Göçebe, yarı-göçebe tüm gruplar genellikle sayıca küçük gruplar halinde yaşarlar ve farklılıklarından çok benzerlikleri ile dikkat çekerler. Batı kavramlaştırmasına göre *doğal dini grup* aile, kılan, kabile, millet olarak kabul ediliyordu. Türk kültür ikliminde bulunan sop, boy, uz, *doğal dini grup* olarak kabul edilebilir¹. Eski Türk ve Kürt gruplar dünyanın her yerinde olduğu gibi, göçebe ve tarım toplumları aşamasında *doğal dini grup* olarak yapılandılar. Kan bağı, hısımlık bağı ile büyük aileler (soplar), boylar (kabileler) ve aşiretler (uzlar) oluşturdular. Aşiretler birleşince daha büyük toplum –millet diyebileceğimiz il oluştu. İl, siyasi bir cemiyet olarak bütünü temsil ediyordu. Küçükten büyük olana doğru bütün bu gruplarda din doğal olarak yaşamın içine nüfuz etmiş durumdaydı.

3. *Doğal dini gruplarının* kimliğini yansıtan Türkler dini pratiklerini bir arada, hayatın bütünlüğü içinde doğal olarak yaşadılar,doğa güçlerinin kutsallığına, her şeyin canlı ve ruhlarla dolu olduğuna, *mana* tarafından kutsallaştırıldığına inandılar. Onlar için ay, güneş gibi göksel varlıkları, ağaç, dağ, su, toprak gibi yersel varlıkları kutsaldır. Bu doğal dini gruplar Gök Tanrı (Gök Tengri)'ya inadılar.

¹ Ziya Gökalp'e göre sop büyük aile demektir. Soplar boyu, boylar uzun (aşireti) oluşturur. (Küçükten büyüğe doğru gruplar; sop-boy-uz-il). Sop aileye, boy klana, uz da kabileye, il kabilelerin birleştiği daha büyük yapıya "millet"e karşılık gelir.

Kök Türk (Gök Türk) yazılı taşlarında dinle ilgili dört kutsal vardır; Kök Tengri, Yağız Yir (Kara Yer), İduk Yir Sub (Kutsal Yer-Su) ve Umay.

“tengri umay iduq yir sub basa birdi”

(Tengri Umay İduk Yer-Su bastırırverdi) (Divitçioğlu 1987: 55).

(Buradaki kutsalları günümüz Türkçe’si ile ifade edersek; Tanrı Umay kutsal yer-su)

“üze kök tengri asra yağız yir gılınuqda ikin ara kişi oğlı gılınmış ”

(Üstte Kök Tengri, altta Yağız Yer yaratıldığında, ikisi arasında insanoğlu yaratılmış” (Divitçioğlu, 1987: 57).

Gök Tanrı / Kök Tengri üstte olmakla birlikte o da Yer gibi yaratılmıştır. İki kutsalın arasında da insanoğlu yaratılmış. Bu yaratılışın sırrını, yaratıcının varlığını çözemeyen göçebe ve savaşçı kavmin insanları somut olarak gördüğünü kutsal olarak kabul etmişler.

Divitçioğlu’na göre Kök Türkler ve Uygurların tanrısı, Tengri denilen göktür; masmavi gök. Ona göre yazıtlarda, Tengriye bazen “mavi” sıfatı eklenmiştir ve çoğu zaman Tanrı algısı ile Gök algısı birleşmiştir.

“Kök tengride kün ay azdım”

(Kök Tengride güneşi ve ayı şaşırđım)

“tengrideki künke bükmedim.”

(Tengrideki güne /güneşe kanmadım) (Divitçioğlu, 1987: 58).

Bu metindeki Tengri, Gök tanrı’dır ve somut bir varlıktır. Tanrıyı görünür olarak kabul eden bu inanç sahipleri, ilerde İslam’ın kabulünden sonra, Tanrı’nın insanın varlığında, bedeninde tecelli ettiğini düşünecektir. Böyle düşünmelerinde insanın yaratılışında ona can veren şeyin Tanrı’nın üflediği ruh olduğuna dair bilgi etkili olacaktır.

Gök Tanrı somuttur fakat onun ötesinde diri, yöneten ve yönlendirendir, her şeye egemendir, buyrukları emir niteliğindedir;

“üze kök tengri yarlıqaduq üçün asra yağız yer iğittük üçün elimin törüminetintim”

(Üstte *Kök tengri* buyurduğu için, altta *Yağız Yer* beslediği için ilimi ve töremi edindim” (Divitçioğlu, 1987: 57).

İ’e sahip çıkmak, töreye (hukuka, adalete) sahip çıkmak Gök Tanrının buyruğudur. İle sahip çıkan ele sahip çıkar, töreye sahip çıkan dile, bele sahip çıkar. Eline-beline-diline sahip çıkan İline-töresine sahip çıkar. Bunlar diyalektik olarak birbirini üretir.

Gök Tengri güç verendir;

“tengri güç birtük üçün anda sançtım”

(Tengri güç verdiği için orda sançtım)

Kut (kutsallık) Tengri tarafından verildiği gibi geri de alınır.

“üze tengri idug yir sub eçim qağan qutı taplamadı”

(Üstte tengri, Iduk Yer-Su amcam kağanın kutunu onaylamadı)
(Divitçioğlu, 1987: 59).

Kutu (kutlu olmayı, devlet sahibi olmayı) sadece üstteki Tengri değil aynı zamanda alttaki kutsal Yer-Su da onaylamıyor. Burada Tengri'nin ve Yer-Su'nun iradesinin birlikte tecelli ettiğini de görüyoruz. Tengri aynı zamanda Yağız Yer ile birlikte davranmaktadır.

“Tokuz oğuz mening budunum erti tengri yir bulğaqın üçün ödünge künitegdük üçün yağı boldı”

(Dokuz Oğuz benim budunumdu. Tengri ve Yer sarstığı için zamanına –tahtına- haset değdiği için yağı oldu.) (Divitçioğlu, 1987: 64).

Mircea Eliade esas olarak avcı-toplayıcı, yarı göçebe topluluklarda kültürel-dilsel farklılaşmalara rağmen temel özellikleri bakımından dinlerin benzerliğine dikkat çekmiştir. Bu din Gök Tanrı'yı inancın merkezine yerleştirmiştir. Gök Tanrı (Gök Tengri) inancı her şeyi kuşatan, (Gök gibi), güçlü bir Tanrı olarak tasavvur edilir.

“Bilindiği gibi, Arktika, Sibirya ve Orta Asya halkları büyük çoğunlukla avcı/balıkçı ya da çoban/hayvancı insanlardan oluşur. Belli bir göçebelik hepsinin esas karakteridir ve budunsal ve dilsel farklılıklarına karşın dinleri, ana çizgileriyle, birbiriyle çakışır. En büyük gruplardan birkaçını, örneğin Çukçileri, Tunguzları, Samoyedleri veya Türk-Tatar hakları, ele alacak olursak, bunlar yaratıcı ve tüm-güçlü (...) bir büyük Gök Tanrısı tanır ve ona taparlar. Hatta kimi zaman Büyük Tanrının adı “Gök” anlamına gelir. Samoyedlerin Num'u, Tunguzların Buga'sı veya Moğolların Tengri'si gibi”(Eliade 2006: 27).

Eliade, bu tipik nitelikleri ve Göksel tanrı adlarını belirler; İrtiş Ostyakların gök tanrısının adı Sanke: “parlak, aydın, ışık”; Yakutlarda “Yüce Egemen” (*ar tojan*), Altay Tatarlarında “Ak ışık” (*ak ajas*), Koryaklar'da “Yukarıdaki” vb.

Kafesoğlu bozkır Türk topluluklarının asıl dini olan Gök-tanrı inancında en yüksek varlık olarak Tengri (Tanrı) anlayışının inancın merkezinde yer aldığını belirtir. Ona göre, bu inanç sistemi eski çağlarda başka hiçbir kavimle bağlantısı yoktur. Kitâbeler göre, Tanrı, kâinatın ilk

sebebidir, yani yaratıcısıdır. Bu Tanrı kitâbelerde Tanrı “Türk Tengri” olarak ifade edilmekle o çağlarda “millî” bir Tanrı olarak görülmektedir. Gök-Türklerin bir “hakanlık” kurması O’nun isteği ile olmuş, hâkan O’nun tarafından Türklere verilmiştir. Tanrı manavei kaynağın tek temsilcisidir. *Bu nedenle Türklerde totem dini ve putlara tapma yoktur* (2005: 308-310).

Türklerde hâkan Tanrı tarafından seçilmiş ve görevlendirilmiş olarak kabul edilmiştir. Sorumluluğu verdiği gibi geri de alır. Yeryüzündeki yönetici O’nun temsilcisi, halifesidir.

“Büyük Gök-Tanrının dinsel güncelliğinin , Kuzeydeki ve Kuzeydoğudaki komşu haklara göre daha iyi korunmuş olduğu Türk-Tatarlarda da bu tanrı aynı şekilde “Başkan”, “Han”, “Bey” ve sık sık da “Ata” adıyla anılır” (Eliade 2006: 28).

Görüldüğü gibi Türklerde Gök Tanrı ile “Başkan, Han, Bey, Ata” bir tutulmuştur. Aslında bu sıfatlar otoriteyi, gücü ifade eder. Gök Tanrı güçlüdür, onun yeryüzündeki temsilcisi olan “Başkan, Han, Bey, Ata” da onun gücünden pay almıştır.

Gök tanrının doğası ve işlevleriyle ilgili nitelikler diğer unvanlar ve sıfatlarıyla tamamlanır. Bunlar arasında dikkat çekenler ; “Yerin yaratıcısı”, “Yaratıcı bilge efendi”, “Ulu” (Ülgen), “Çok Ulu” (Bay Ülgen), “Nurlu Han”, “Ak”, “En yüce”, “Efendi Babam”, “Yukarıdan gelen yaldızlı nur”, “Baba” (Eliade, 2003: 80-81).

Ural-Altay inançlarında Gök-Tanrı göğün yedinci, dokuzuncu ya da on altıncı katında oturur. Tahtı göğün en yüksek yerinde ya da kozmik dağın zirvesindedir. Tanrının oğulları ve kızları, hizmetçileri ve habercileri vardır. Buryatlar yakarılarında göğe “Baba”, yere “Anne” derler. Sümer dilinde tanrı anlamına gelen sözcük “dingir” parlak, ışık saçan anlamındadır. Yaratıcı tanrı olan Marduk’tan başka tanrıların başı Anu vardır. Anu, gökte bir tahtta oturur, elinde krallık asası, başında tacı vardır. O, tanrıların kralıdır, Tanrıların babasıdır. Buradaki “Baba” hükümdarlık yetkisine yapılan vurguyla ilgilidir. Zerdüşt dininde Gök tanrı “Bilge Efendi”, “Her şeyi bilen” anlamlarına gelen Ahura Mazda’dır (Eliade, 2003: 81-84, 91). Bütün bunlar tanrı fikrinin evrensel dinlerden önce, insan varlığına benzer biçimde, göksel bir yaratıcıya, her şeyi bilen, ana gibi koruyucu, şefkatli ve baba gibi güçlü bir varlığa işaret ettiğini göstermektedir.

Kaşgarlı Mahmut, Türklerin bu inançlarını eleştirel bir yorumla değerlendirir;

“Yere batası kâfirler göğe Tengri derler. Yine bu adamlar büyük bir dağ büyük bir ağaç gibi gözlerine ulu görünen her şeye Tengri derler. Bu yüzden bu gibi şeylere yükünürler. Yine bunlar bilgin kimseye Tentgriken derler.

Bunların sapıklıklarından Tanrıya sığınırız” (Divitçioğlu 1987: 64).

Oysa VII. yüzyılda Bizanslı Theophylacte Simocatta daha nesnel bir açıklama yapar; “Türkler olağanüstü bir biçimde ateşe saygı gösterirler; suyu ve havayı ulularlar, toprağı kutlarlar. Fakat, yalnızca göğü ve yeri yaratana Tanrı derler ve ona taparlar.” (Divitçioğlu, 1987: 65).

Makdisî de daha ayrıntılı açıklar; “Türkler, *bir tengri* yani Allah birdir demektedirler... Bazıları *tengri*’nin Gök mavisinin bir adı olduğunu iddia etmektedirler... diğer bazıları ise Gök’ün kendisi olduğunu ileri sürmektedirler” (Roux, 1994: 102).

Eski Türklerde ateş, su, hava, toprak kutsal kabul edilmiştir. Tarih boyunca Alevi-Bektaşî gruplarında evrenin, varlığın özünü oluşturan bu dört öge kutsaldır. Kutsal olan şey ile Tanrı aynı değildir. Bunu Müslüman olmayan biri (Bizanslı) daha kolay anlayabiliyor fakat Müslüman (Kaşgarlı Mahmut) anlayamıyor. Grup içindeki ötekileştirme her zaman grup dışındakinden daha acımasızdır.

Esi Türk doğal dini gruplarda dört öge (ateş, toprak, su, hava) ve dört kutsal var. Kutsallar *Tengri*, *Yağız Yir* (Yer), *Iduk Yir Sub* (kutsal/uğurlu Yer-Su) ve *Umaydır*. Dört rakamının gizemli yanı ortaya çıkıyor. Burada *Umay*’a kadınları ve çocukları korumak gibi önemli bir rol verilmiş. *Umay* bir bakıma kadınların temsilcisidir.

“umay teg öğüm qatun qutınga inım kül tiğın er at buldı”

(*Umay* gibi anam hatunun kutunda inım Kül Tigin er-ad buldu.) (Divitçioğlu, 1987: 66)

Umay’a benzeyen anasının kutunun himmetiyle Kül Tiğın’ın er adını alması kadınların *Umay* gibi koruyucu, şefkatli olduğunu gösterir.

Altaylıların panteonunda “*Umay*” dan başka yine iki dişi tanrı vardır. Birine *Ana Maygıl*, diğerine *Akene* (Ak ana) derler. *Akene* sadece yaratılış efsanesinde yer alır. Buna göre erkek tanrı *Ülgen* yaratma kudretini ve ilhamını bu *Akene*’den alır. *Ana Maygıl* ise ulusu koruyan bir dişi ruhtur. Buna “ulus anası” da denir (İnan, 1986: 39).

Tanrı *Ülgen*’in bile yaratıcılığı öğrenmesi için kadın imgesine sahip bir kutsala ihtiyaç duyması kadının yüksek statüsüne işaret eden önemli bir algılamadır. Bu aslında Türk boylarında yaygındır.

Eliade, kutsallar arasında kadını temsil edenlerin ikinci derecede bir statüye sahip olduğunu ima eder.

“Türk-Tatarlarda tanrıçalar sönük bir rol oynarlar. Yer tanrıçası oldukça silik bir kişiliktir. Örneğin Yakutlarda hiçbir

yer tanrıçası figürüne rastlanmaz ve ona kurban sunulmaz. Türk-Tatar ve Sibiryalı haklar çeşitli “dişi tanrılar” tanırırlar, ama bunların yetkileri kadınlarla sınırlıdır; alanları, çocuk doğurma ve çocuk hastalıklarıdır.

Kadının mitolojik rolü de,-bazı şaman geleneklerinde hala izleri kalmış olmakla birlikte- aynı şekilde oldukça sınırlıdır. Altaylarda, Gök ya da hava tanrısından sonra gelen tek önemli tanrı, Yeraltının egemeni Erlik (Yerlik) Han’dır ve şaman tarafından oldukça iyi tanınır” (Eliade 2006: 28).

Şaman görüldüğü gibi Gök Tanrı dininde tanrılar hiyerarşisinin en üstünde bulunan Gök tanrı doğrudan temas kuramazken, Yer altı egemeni ile temas içinde olabilmektedir. Ayrıca Gök Tanrının oğulları veya kızları ile de temas kurabilme imkanına sahiptir. Dolayısıyla şaman ruhu ile yeryüzünden Gökyüzüne ulaşabilmekte, yeraltına, ölülerin diyarına gidebilmektedir.

Yağız Yir (Yer) dört kutsaldan biridir ve bereketi temsil eder. Kök Tengri ve Yağız Yir genellikle birlikte davranırlar. Divitçioğlu bu kutsalın zaman içinde bölünerek İdik Yer-Su kutsallarına dönüştüğünü ileri sürer. İdik Yer-Su (uğurlu Yer-Su) bereketli toprakları, suları, ormanları, dağları simgelemektedir. Kaşgarlı Mahmut da ıduk kavramını kutlu, mübarek olan nesne anlamında kullanır. Kelimenin kökü olan ıd- göndermek, yollamak, salıvermek anlamındadır. Hiç kimsenin mülkiyetinde olmayan ıdik yerleri (otlak, avlak, yaylak, sulak ve kışlak gibi buduna ayrılan kutsal yerleri) ve bereketi temsil etmektedir (Divitçioğlu, 1987: 66-67).

Gökalp’e göre natürizm dönemlerindeki ilahlara “Yer-Su” adı verilir. Bunlar “yer”in ve “su”yun koruyucuları durumundadır. Küçük il’de yer-su’lar beş tanedir. Bunlardan “ogan” bütün il’in sembolüdür, diğerlerinin de babasıdır. Küçük yer-su’lar dört tanedir: Gökhan: Doğudaki aşiretin, Kızılhan: Güneydeki aşiretin, Akhan: Batıdaki aşiretin, Karahan: Kuzeydeki aşiretin yer-su’larıdır.

Her “Yer-Su” kendi aşiretini kan davasına , akıncılığa, savaşa gönderir. Ogan’ın görevi ise, kan davasını ve akınları önlemektir. Bir il içindeki aşiretler arasında kan davası ve akın olmaz. Akın il’in dışında olur. Ogan bu kuralların bekçisidir. Rolü, il içindeki dayanışmayı sağlamaktır (Gökalp, 1995: 35).

Gökalp’in belirlemesinde Yer-Su kutsallarının hayatın içinde olduğu, koruma ve dayanışma sağladıkları, savaş için cesaret ürettikleri, il’deki han gibi onların da yöneticisi (ogan) olduğu anlaşılıyor. Türkler yaşama dair kurallarını sürekli kılmak için kutsallarını görevlendirmişler. Gök Tengri dahil bütün kutsallar aslında toplumun düzeni, hukuku için vardır. Boy bey’i, Hakan gibi bütün yöneticiler kutsalların gücünden pay alırlar. Hakan ve

Hatun'un kutsal simgelerinin "Gök Tanrı" ve "Yer-Su" olması da yönetimin otoritesine güç katmaktadır.

Kafesoğlu kitâbelerinin bir yerinde "Yukarıda Tanrı, aşağıda yer buyurduğu için..." ifadesinin bulunmuş olmasını, eşit fonksiyon uygular gibi görünmekle birlikte aslında Gök-Tanrı'nın çok eski zamanlardan beri "ulu varlık"ı temsil ettiğine dair deliller olduğunu ileri sürer (2005: 311). Benzer bir yorum Roux'tan da gelmiştir; Ona göre göklerin yıldızlar gibi dünyanın ayrıcalıklı kısmı olan *iduk yer sub* tek veya çoğul olarak, tehlikeli anlarda, halkı galeyana getirmek gerektiğinde veya ulusal birliği gerçekleştirmek gerektiği zaman, yazıtlarda belirtildiği gibi, Tengri ile birlikte hareket eder fakat Tengri olmadan hiçbir zaman müdahalede bulunmaz. Buradan hareketle Roux, *yer sub*'un imparatorlukla ilgili olmaktan ziyade halkla ilişkili bir tanrısallık olduğunu düşünür (1994: 111).

Türklerin dini inançlarının merkezinde Gök Tanrı, tabiat kültleri ve atalar kültü olduğu konusunda yaygın bir mutabakat vardır. Bu çerçevede Şamanizm bir din olarak kabul edilmez.

Gökâlpe'e göre eski Türklerin dini Şamanizm değil toyonizmdir. Şamanizm bir sihir sistemidir. Şaman falcı, sihirbaz demektir. Din sağı, Şamanizm solu, din erkeğe, Şamanizm kadına, din adamının müminleri, şamanın doktor gibi müşterileri vardır. Şaman bıyığını, sakalını kestirir, kadın elbisesi giyer, kadın rolü oynar, sihir yapar, hastaları iyileştirir. (Gökâlpe, 1995: 93).

Kafesoğlu, "şaman" kelimesinin Hint-İran dilinde mevcut olduğunu, Türklerdeki din adamı anlamındaki "kam" ile "Şaman"ın aynı olmadığını belirtir. Ona göre Şamanlığın Tanrı ve "yer-su" inançları ile bir ilgisi olmamakla birlikte, "Türk inancı ile Şamanlığın arasında hayret edilecek bir uyumluluk hâsıl olmuş ve bu bilhassa Türklerdeki atalar kültürünün, kartal inancının, demirciliğin ve at kurbanının "Şamanik" vasıf kazanmasında dikkat çekmiştir. Esasen Şamanlığın en büyük özelliği nüfuz ettiği bölge halkının ruh âlemine bürünme kabiliyetidir. Şamanlık, "extase", ruhun gezip dolaşması, tanrılarla bağlantı kurması mevzûunda, eski Türk topluluğunun tabiata atfettiği gizli kuvvetleri istismar etmiş, yavaş yavaş gelişerek, ona yeni unsurlar ekleyerek bütün bir mâneviyat âlemini belirli bir kadro içine almayı başaranak âdeta bir din sağlamış (2005: 301-302).

Eliade ise şamanı bir din adamı değil fakat kutsallarla iletişim kuran, kötü ruhlara karşı savaşan bir kişilik olarak görür;

"Şaman ayrı bir inancın kurucusu olmak yerine, Gök Tanrı inancının içinde, kutsallarla ilişkili olan, gök yüzüne ve yerin altına hakim olan güçlerle iletişim kuran, kötü ruhları insandan uzaklaştırdığına inanılan bir hekim, gizemli, olağanın dışında güçlere sahip bir kişidir.... En genel anlamda

denilebilir ki, şaman ölüme, hastalıklara, kısırlığa, uğursuzluğa ve “karanlıklar” dünyasına karşı, yaşamı, sağlığı, doğurganlığı ve “ışıklar” dünyasını savunur” (Eliade, 2006: 553).

Gök tanrı inancı, doğanın kutsallığı sadece Türk boylarına özgü bir durum değildir. Rusya’dan Ortadoğu’ya, Ortadoğu’dan Hindistan’a kadar yaşayan çeşitli toplumlarda bu inançlar, kültürler yaygındı. Aslında avcı, toplayıcı, göçebe, hayvancılıkla uğraşan ve aynı zamanda toprağa yerleşen toplumlarda yaygın bir şekilde olması sosyolojik bir olguya işaret etmektedir. Bu insanlığın evrim aşamasının gereği, toplumların içinde yaşadıkları medeniyetin düzeyine bağlı olarak ortaya çıkan bir durumdur. İran coğrafyasında yayılan Zerdüştlük ve onun öncesindeki Arilerin incelenmesi Türkler ve Kürtler arasında yaygın olan kültürlerin anlaşılmasına yardımcı olabilir.

Ariler adı verilen geniş bir coğrafyaya yayılmış gruplar çeşitli adlarla tarih sahnesine çıktılar. Arya halk kabileleri Hindistan’dan Avrupa’ya yayıldılar. Ariler belli bir ırkın adı olmaktan öte, Hint-Avrupa dil ailesinden herhangi birini konuşan, Sankritçe “soylu, akraba” anlamına gelmektedir (Ayata 1998: 14). Bu durum doğal dini grupların dayandığı kan bağı, akrabalık sisteminin varlığı için uygun koşullara işaret etmektedir.

Zerdüşst öncesi Arya dinlerine bağlı olan doğal dini gruplarda çok tanrılı bir inanç hakimdi. Bunların içinde en etkin olan gökte hakim olanlardı. İlki “Erdemlilik Tanrısı” Ah’ura Maz’dah idi. Bu tanrı Hintlilerde Var’una adını alıyordu. Ahura Mazda’nın en büyük rakibi Mithra, ikinci göktanrısıydı, gece gökyüzüyle, yıldızlarla ilişkiliydi. Zamanla güneş ile ilgili bir çağrışıma neden olan bu tanrı aynı zamanda doğruluk düzeninin, yönetim ve adaletin tanrısıydı (Ayata, 1998: 14).

Wa’yu (bugünkü Zazaca’ da rüzgar anlamına gelmektedir) rüzgar ve gökkubbe ile ilişkili bir uzay tanrısıydı. O, Kader Tanrı’sıydı, biri iyilik ve diğeri kötülük olan iki eğilimi vardı. “Kötü Wa’yu” ve “İyi Wa’yu” olarak tapılıyordu. Rüzgar dünyanın nefesi olarak düşünülüyordu, nefes de yaşamı temsil ettiği için hayatın ve ölümün tanrısı olarak kabul ediliyordu. Savaş ve tapınmayı sağlayan “Genç Erkekler Birliği” onu kutsuyordu. Bereket tanrıçası Ana’hita, su ve suyu bol nehir görünümündeydi. Onun suyu, insanlar için soyun üretilmesini, toprak için bereket sağlıyordu. Tanrı Zervan (zaman) gökte zamanı düzenleyen bir tanrıydı (Ayata, 1998: 22-24).

Gök Türklerde olan *Gök Tengri*, Yağız Yir (Kara Yer), Iduk Yir Sub (Kutsal Yer-Su) tanrılarına ve Umay adlı tanrıçaya karşılık Arilerde Ahura-Mazda (Onmazd-Hürmüz), Mithra, Wa’yu, Zervan adlı tanrılar Ana’hita adlı bereket tanrıçası yer alıyordu.

Arilerde Haoma kültü, “ölümü uzakta tutan”, sıhhat, kuvvet ve ömür bağışlayan bir özeliğe sahipti. Törenlerde boğa kurban edilir, sarhoş edici Haoma içkisi içilirdi (Ayata, 1998: 25). Buradaki kutsal içki Haoma, Türklerde saçı, Alevi-Bektaşilerde dem, dolu olarak benimsendi.

Ariler inançlarını Zerdüştlük içinde de sürdürmeyi başardılar. Zerdüş'tün² Arilerdeki bu inançlara ve kültlere karşı daha evrensel mesajlar getirmeye çalıştığı anlaşılıyor. Ona göre “iyilik” ve “kötülük” aynı kaynaktan çıkamazdı. Bu nedenle Ahura Mazda'yı iyiliğin, Ehrimen'i de kötülüğün kaynağı olarak gösterdi. Ahura Mazda tapılacak tek tanrıydı; göklerin ve yerin , başka bir anlatımla nesnel olan ya da olmayan dünyaların yaratıcısıydı (Korkmaz, 2005: 718) Zerdüş yanlıları Raga'da (Tahran yakınlarında) bir merkez oluşturdular. Burada Zerdüş öğretisi yerel halk dinlerinin etkisi altında şekillenmeye başladı. Zerdüş öylesine yüceltildi ki insanüstü bir varlık haline getirildi. Zerdüştlük Ari toplulukları arasında hızla yayıldı. İran'da Zerdüş dinini Mag adı verilen Med rahipleri yayıyorlardı. Sasani hükümdarlığında (224-651) Zerdüştlük resmi devlet dini, Avesta ise kutsal kitap olarak kabul edildi. İslamiyet'in yayılmasıyla Sasani hükümdarlığı yıkıldı ve Zerdüştlük resmi bir din olmaktan çıktı. Ancak Mobadlar Zerdüş geleneklerini korumayı sürdürdüler. Günümüzde İran'ın doğusunda ve Hindistan'ın kuzeybatısında Parsi adı verilen dini gruplar yaşamaktadır. Bunların dini inançlarına Parsizm denilmektedir. Parsilerin sayısı azalmakla birlikte İran dinlerinin yok olması söz konusu değildir (Ayata, 1998: 22-24). Ayata İslam'ın İran coğrafyasında yayılırken eski dinlerden etkilendiğini söyler. Bunun kanıtı olarak da “derviş alemleri ve Şiiilerdeki imam ayinleri”ni eski Arya'lı dinlerin devamı olarak gösterir. (Ayata, 1998: 34). Bu durum doğal dini grupların inançlarını, kültürlerini egemen olan dinin içinde kültürle birlikte yaşatma olgusundan başka bir şey değildir.

4. *Doğal dini gruplar* ataerkil bir toplum yapısı içinde geniş aile düzenine bağlı olarak bazı kültlere sahiptirler³. Bunlardan biri olan atalar kültüdür; ata ruhlarının kutsallığı nedeniyle onlara derin saygı ve bağlılık duyarlar. Yapılan antropolojik-sosyolojik araştırmalar neticesinde görülmüştür ki, atalar kültü yani ataların ruhlarının yaşadığına dair inanç yaygın olarak doğal dini gruplarda bulunmaktadır.

² Zerdüş'tün yaşadığı tarihler kesin olarak bilinmemekle birlikte M.Ö 1000-600 yılları arasında bir zaman diliminde yaşadığı düşünülüyor. Kesin tarih verenlere göre M.Ö. (628-551) da yaşamıştır. Zerdüş bir din adamıdır, şiir diliyle ilahiler, dualar söyleme yeteneğine sahiptir. Zerdüş kutsal boğa kurban törenlerini ve sarhoş edici Haoma'nın kabilesine, topluma zarar verdiğini görerek karşı çıkar. Ahura Mazda'nın yeryüzündeki temsilcisi olarak algılanan Zerdüş kabilesinin tepkisi üzerine göç etmek zorunda kalır. Zerdüş'ü Hak Dini'nin bir peygamberi olarak gördüğümüzde evrensel bir din ile geleneksel yerel dinlerin karşılaştığını düşünmek durumundayız.

³ Kült, Batı terminolojisinde normalden, kabul edilmiş olandan sapmış tehlikeli ve yasal olmayan dini organizasyondur. Bu anlama gelen “heterodoks” (cemaat dışı) kavramı da kullanılmaktadır. Kült genel olarak meşru olmayan, egemen inanca ters düşen, yerel inançlar ve kutsal varlıklara yönelik saygı temelindeki tapınma biçimleri olarak kabul edilmektedir.

Klan gibi yeni bir yapının kuruluşu atalara tapınmanın tesisi ile karakterize olduğu ve aile başkanlarının ilk görevinin atalara düzenli ve titiz bir şekilde kurbanlar sunmak olduğu belirtilmektedir (Wach, 1995: 97). En eski kutsal cemaat olarak kabul edilen ailede atanın/babanın aynı zamanda dini lider olması ona kutsallık atfedilmesine neden olmaktadır. Mensching’de belirttiği gibi, ecdat ve sonraki nesil, kutsal bir birlik meydana getirirler. Aile mezarları (ecdat mezarı) ailenin güç kaynağını teşkil etmektedir. Yaşayan ve ölmüş olan atalar kutsal birliğin halkalarıdır. Ailenin görünmeyen kısmını oluşturan atalar ile görünen kısmını oluşturan yaşayanlar bütünlük içindedir. Aileye ait olan atalar yardımseverdir, koruyucudur.

“Atalar kültü, Milli Dinlerde⁴ merkezi bir yer işgal ettiği gibi sosyolojik açıdan ilk zamanların aile teşkilatının da temelini teşkil eder. Yine aile duygusu yoğunlaştıkça Atalar Kültünün önemi de artmaktadır. Ataların ilahi gücüne bağlandıkça, bu Atalar Kültü önem kazanmaktadır. Gerçekten bu kült, atalara verilen bu itinayı ifade eder. Ailenin kuruluş halinin muhafazası ve dikkatli bir şekilde nesilden nesile devam ettirilen yardımseverlik bağı da işte bu itinaya bağlıdır”
(Nilson, 1911: 65'ten aktaran Mensching, 1994: 20).

Yeni doğan çocuklara ataların isminin verilmesi onların atalarının ruhlarına yaşattığına /yaşatacağına dair inançla ilgilidir. Bu gelenek birçok inanç grubunda bugünde sürmektedir.

Orhun kitabelerinde atalar kültünü ihsas eden satırların olması bunun Göktürk’lerde de varlığını gösterir. X. yüzyılda Orta Asya’daki çeşitli Türk zümreleri arasında dolaşan seyyahlar bu durumu tespit etmişlerdir. Aslında ölmüş atalara duyulan dini saygı onların hatıralarının ve eşyalarının takdisine yol açmış, bu yüzden Türkler ölümlerini eşyalarıyla birlikte gömmüşlerdir. Bu geleneğin Türklerden Moğollara ve Çinlilere de geçtiği kabul edilmektedir. Çinlilerdeki inanca göre, göğe yükselen ata ruhları yeryüzündekilerin ne yaptıklarını bilirler. Onlara kurbanlar sunulur. Bu kültürün atanın bizzat kendine tapınma olmadığı, fakat öldükten sonra ailesine yardım edeceği, onu kötülüklerden koruyacağı inancından doğan, korku ve saygı karışık bir telâkki olduğu anlaşılıyor (Ocak, 1996: 62-63). Ocak atalar kültü ile evliya kültü arasında bir ilişki kurar;

“Kanaatimizce Müslümanlığın kabulünden sonra Türkler arasında görülmeye başlayan ve diğer Müslüman

⁴ Burada sözü edilen “Milli Din” evrensel dinlerden önceki din anlamındadır. Bu anlamda belli bir klanı, kabileyi(aşireti) veya daha büyük olarak bir milleti kapsayabilir. Aslında bu özelliği ile *Yerel Din* kavramını kullanmak daha uygun olur. Sadece evrensel dinler tüm insanlığa yöneldiği için (Musevilik hariç) millet üstü bir etki alanına sahiptirler.

milletlerdekinden farklılıklar gösteren evliyâ kültürünün menşe'ini atalar kültüründe aramak gerekir" (Ocak, 1996: 62).

Kafesoğlu, Atalar kültürünü ölmüş büyüklere tâzim, atalara saygı "baba hukuku"nun inanç sahasındaki belirtisi olarak görür. On göre Asya Hunları, Tabgaçlar ve Gök-Türkler çok kere kutsal mağaralar önünde atalarının ruhlarına kurban sunarlardı (2005: 304). Kafesoğlu atalar kültürüne sahip birçok kavimde ölen bazı kudretli kimselerin yarı-tanrı sayılmasına kadar ileri gitmiş iken (Eski Yunan'da Heroslar) ve bunlar ve diğer tanrılar için insan kurban edilirken Türklerde böyle âdetler görülmediğini belirtir. Ona göre "Eski Türklerde Gök-Tanrı ve atalara kurban olarak hayvan kesilirdi. Hayvan içinden de erkekler seçilirdi. En makbul kurban olan at iskeletlerine Bozkır Türk kavimlerine âit mezarlarda rastlanır" (2005: 304, 307).

Doğal dini grup niteliğini gösteren eski Türkler arasında doğanın parçaları olan yüksek dağlar ve büyük yaşlı ağaçlar da kutsal kabul edilirdi. Dünyanın merkezinde, göğe kadar uzanan, bazen göğün dayanağı olan , çoğu kez yedi veya dokuz dalı bulunan ağaç tasavvuru birçok Türk boyunda bulunmaktadır. Roux'un belirlediğine göre, Dede Korkut ağacın yüceliğini şöyle ifade eder; " Başına baksam başsız bir ağaç; ayaklarına baksam ayaksız bir ağaç görünümündesin". Yani başı ve ayakları dünyada olmayan bir ağaç söz konusu. Yine bütün Türk ve Moğol toplumlarınca kutsallaştırılmış , belli bir adla çağrılan, özel ve bilinen bir dağın her zaman varolduğu bir gerçektir (Roux, 1994: 123, 125).

Dini Kimliği Baskın Gruplar ve Alevi-Bektaşiler

Dini kimliği baskın gruplar (dinden doğan gruplar /sırf dini gruplar) hakkında şu tespitleri yapabiliriz;

1. Dinden doğan yeni organizasyon içinde, doğal dini grupların temel inançları, ibadet pratikleri önemli ölçüde değiştiği halde, bazıları, kültür içinde doğallaşmış değer ve davranışlar ya aynen ya da değişerek varlığını sürdürmüştür. Dolayısıyla doğal dini gruptan *dini kimliği baskın grup* yapısına geçişi süreklilik arz etmektedir.

Türkler İslam öncesi dönemde *doğal dini grup* kimliği ile çeşitli inançlara sahiptiler. İslamiyet'i kılıç zoruyla yaymak isteyen Emevilere uzun süre karşı koydular. Kendi inançlarını, geleneklerini koruma refleksiyle direndiler. Daha sonra Horasan'da gelişen tasavvufi ekollerin gönüllere hitap eden yaklaşımlarından etkilendiler. Bu bölgeye yerleşmiş olan Ehl-i Beyt evlatlarının İslam anlayışı, onlara yapılan haksızlıklar, Hazreti Ali'nin efsanevi kişiliği bu süreçte belirleyici oldu. Türkler ve Kürler yeni bir din (Hak dini) ile karşılaştılar. Bu dinin zahiri yorum ve zorba yöntemlerle sunulması karşısında, değişimci, Batini yorumu ve insan sevgisini esas alan tasavvufi yaklaşımları tercih ettiler.

Yeni evrensel din ile eski geleneksel inançlar karşılaştığı zaman elbette birincisinin lehine bir değişme yaşanır. Ancak geleneksel olan yeninin içinde nüfuz eder orada varlığını kısmen değiştirerek korur.

Bu olgusal gelişme İslamiyet ile Gök Tanrı inancı, Buda dini, Mani dini, Zerdüşî dini hatta Hıristiyan dininin karşılaşmasında da yaşanmıştır. Doğal dini gruplar (Türkler/Kürtler) kültürleriyle iç içe olan inançlarını İslamiyet'in içinde yaşatmayı sürdürdüler. Örneğin atalar kültü bir süre kendi varlığını korudu ve sonra *evliya kültü* olarak devam etti.

Atalar kültüründe atanların ruhunun, ev halkını koruduğuna, denetlediğine dair bir inanç mevcuttur. Türk boylarının ilk mutasavvıflarından biri olan Hacı Ahmed Yesevi de bunu *Divan-ı Hikmet'inde* çok net olarak ifade etmiştir.

Arzulıkmen karındaşlığ vilâyetge
Uluğ babam ravzası ol ak türbetge
Babamnı rûhı saldı meni bu gurbetge
Hiç bilmesmen neçük taksir kıldım mena
Günümüz Türkçe'si ile;
Arzuluyum akrabalık ve dostluğa
Ulu babamın türbesi o Ak Türbe'ye
Babamın ruhu saldı beni gurbete
Hiç bilmem nasıl kusur eyledim (2005:31).

Baba/Ata türbesi Ak Türbe'dir. Ak iyiliğin sembolüdür. Babasının ruhu onu gurbete gönderir, bu durum yaptığı hatalarının bir yaptırımını gibi sunulur. Atalar kültü henüz devam etmektedir.

İlk Ata olan Adem'den de bu anlamda himmet beklenir.

Barça halklar Adem Ata sarı bargay
“Ey atamız emdi bizni kollang” degey
“Nâfermanlığ mendin ötti ferzend” degey
“İbrahimge baraluk” de baytar ermiş

Bütün halklar *Adem Ata*'ya doğru ardınca gidince

“Ey Babamız şimdi bizi kolla” deyince
“Ruhsat yok,benden geçti evlat” deyince

“İbrahim’e gidelim” deyip söyler imiş (2005: 144)

Alevi-Bektaşî gruplarında atalar kültü,yol ulularına, evliyalara kesilen kurbanlarla, ayin-i cem adı verilen dinsel törenlerde yolun ulularına, evliyalara, erenlere, hizmetin üstatlarına yapılan dualarla sürdürülür. Bu dualarda atalardan (yol ulusu, evliya, temizlikle cennetle müjdelenmiş kişiler vb.) himmet beklerler.

“...On iki İmam, On dört Masum Pâk, On Yedi Kemberbest’in himmetleri üzerinize ola...Kutbü'l Arifîn Gavs'el Vasilîn Seyyid Muhammed Hünkâr Hacı Bektaş Veli müîn ve destgirimiz ola...Üçler,beşler, yediler, kırklar ve ricâl-el gayb erenleri safâ-nazarlarını esirgemeye...Dil bizden nefes Hazret-i Pîr Hünkârımız Hacı Bektaş Veli'den ola...Hizmetinde bulunduğunuz erenlerin evliyaların himmetleri sizinle beraber ola....Nûr-u nebî Kerem-i Ali gerçekler demine hû...”

“Allah Allah...Hizmetin kabul ola. Muradın hasıl ola. Seyyid Ferraş Efendimizin himmeti üzerinde ola. Gerçek erenlerin demine hû...” (Ulusoy 1986: 290).

Alevi-Bektaşî grupları yaşadıkları yerlerde özellikle yol önderliği yapmış atalarına türbeler yaparlar, bu türbelerde kurban keserler, dua ederler. Böylece onlara olan saygı sevgi ve muhabbetlerini daim kılarlar. Belli tarihsel kimliği olan ulularına (Hacı Bektaş Veli, Abdal Musa vb.) ziyarete giderler. Bu ziyaretlerle bir nevi arınma, yola bağlanma ve itikadını güçlendirme amaçlanır.

Eski Türklerde yer, su, orman gibi doğanın parçalarında bulunduğu kabul edilen koruyucu güçler olan “Yer-Su” kutsalları günümüze kadar Alevi-Bektaşî gruplarında yaşayarak gelmiştir. Bu nedenle orman, ağaç, su, kutsal kabul edilmiş ve korunmuştur. Dağların tepe noktalarında bir erenin, evliyanın ayak izi aranmış, orada yaşadığı düşünülmüş, ziyaretler yapılmış, adına kurbanlar kesilmiştir.

2. *Dini kimliği baskın gruplar* nüfusun arttığı, farklılaşmaların benzerliklerden fazla olduğu cemiyet yapısını gösteren, örgütlülüğün yüksek olduğu toplumlarda varolurlar. Bu toplumlarda kentler önem kazanır, millet olma iradesi gelişir ve devlet örgütlenmesi gelenekselden rasyonel yapıya doğru olgunlaşır.

Kırsal alanlarda yaşayan göçebelerde doğal dini grup davranışları daha güçlüdür. Doğa ile iç içe olan bu gruplar, evrensel din ile karşılaştıkları zaman onu anlama ve yaşama konusunda şehirlerde yaşayanlara göre daha az istekli davranırlar. Geleneklerin gücü değişime engel olur. Oysa şehirlerde yaşayan gruplar, evrensel din ile karşılaştıkları zaman onu anlama

ve benimseme konusunda daha isteklidirler. Yeni din aynı zamanda toplumda yeni statüler devlette yeni olanaklar sağlar.

Temel yaşama biçimi göçebelik olmakla birlikte Türk toplumlarının farklı zaman dilimlerinde yerleşik hayata yönelmeleri doğaldır. Bu değişim sürecinde bir kısmı göçebe, bir kısmı yarı-göçebe, bir kısmı da yerleşik hayatı tercih edeceği açıktır. Türkler VIII. yüzyıldan sonra şehirler oluşturmaya başladılar. Özellikle X.yüzyılda büyük-küçük şehirler kurdular. Ancak bazı araştırmacıların da belirttiği gibi, Türklerin önemli bir bölümü Hunlardan bu yana şehir hayatına geçmede çok istekli davranmadılar.. Güvenliği sağlamak için kalelerle desteklemiş şehirler kurdukları halde göçebe geleneğini canlı tuttular. Göçebe Oğuzlar (Türkmenler) yerleşik hayatı seçmiş olan şehirde oturan eldaşlarını hor görürler ve onlara tembel anlamına gelen “yatuk” derlerdi. (Sümer, 1994: 18). Şehirde oturanların kırsaldan gelen dinamik, savaşçı göçebe gruplarına buyun eğme olasılığı her zaman yüksek olmuştur. Bilge Kağan, budunu için -Çinli’ler gibi - Buda dinini seçmeyi ve şehirlerde oturmayı düşünür. Ancak Çin’de yetişmiş, şehir kültürünü almış olan veziri (aynı zamanda kayınpederi) Tonyukuk , Buda dinin yumuşaklık, alçak gönüllülük telkin etmesiyle savaşçı millete uygun olmayacağını ve şehirde sürekli oturduğunda güç yitireceğini böylece düşmanın kendilerini yok edeceğini telkin ederek onu ikna eder (Sümer, 1994: 7). Başta Oğuzlar olmak üzere Türk boylarının kurdukları kentlerde, doğal dini grupların ve onların geleneklerinin varlığını sürdürmüş olması doğaldır. İslam ile tanışan şehirli nüfusun onu algılaması ile yaylalarda yaşayan göçebelerin İslam algısı farklılaşacaktır. Şehirli İslam’ın kurumsal yanını, kurullarla örülmüş yapısına ilgi gösterirken, göçebeler eski dini değerlerini ve ibadet pratiklerini yeni dinini içinde sürdürmeyi amaçladılar. Bu süreç Selçukludan Osmanlı’ya ve oradan bugüne ulaştı.

3. *Dini kimliği baskın gruplar* için kan bağı zorunlu değildir. Bu gruplarda akrabalık, aile bağlarının yanında, dinden gelen kardeşlik bağları güçlenmiştir. Dini inançlar, değerler, düşünceler ve ibadet pratiklerinin bütünlüğünden oluşan aynı inanç, aynı dine mensup olmanın sağladığı aidiyet duygusu aile, soy, kavim, millet gibi aidiyetlerden üstün bir konuma sahip olur.

Ocak geleneği içinde olan Alevi grupları kan bağına dayalı akrabalık sistemi içinde gelişirken İslam öncesi inanç ve geleneklerini de korudular. Onların aidiyet duygusu hem aynı inanç sistemine bağlı olmaktan hem de aynı soydan, aynı atadan, aynı mürşitten yani aynı ocaktan gelmiş olmayla ilgiliydi. Oysa Bektaşî geleneği kapılarını diğer inanç mensuplarına da açarak tıpkı büyük dinler gibi evrensel olmayı seçti. Şüphesiz ki Bektaşilik İslam dinin tebliğ, davet yöntemi yerine istekli olanın, talep edenin kendi kararını vermesini, grubun onayını, mürşidin takdirini gerekli gördü.

Böylece oluşan gruplarda kan , soy birliği aranmaksızın, inanca ilişkin değerlere , ahlaka, adalete bağlılık ölçü olarak ele alındı.

4. Grubun oluşmasında ortak inançlar, merkezi bir örgütlenme, güçlü liderlik önemlidir. Dinamik örgütlülük dini yaymak için grubun kapılarını kendi standartlarına uygun olan farklı insanlara açarlar. Dini tebliğ etmek üzere gönderilmiş peygamberler, onları izleyen veliler, dini çağa uygun hale getirmek için reformcular önem kazanır.

İslam dini tebliğ edilmeye başlayınca Mekke’de ilk bölünme yaşandı: İslam’ı kabul edenler ve peygamberini tanıyanlar, ona yakın olanlar ve İslam’ı kabul etmeyenler, peygamberini tanımayanlar ve ona karşı olanlar. Bu bölünme Peygamber’in Hakka kavuşmasından sonra onun ev halkına (ehl-i beytine) yakın olanlar-karşı olanlar, dost olanlar-düşman olanlar, sevenler – zulmedenler şeklinde derinleşti. Halifeliği bir siyasi iktidar aracı olarak görenler bunu elde etmek için her türlü haksızlığı meşru gördüler. Bu haksızlıklar Türklerin-Kürtlerin İslam ile tanışmaları sırasında onlarda mağdurdan, mazlumdan yana olmayı seçenler ve seçmeyenler şeklinde bir bölünmeye yol açtı. Genellikle merkezde bulunanlar egemen olanı, iktidarda bulunanı ve onun din anlayışını (muhafazakar Sünni anlayış) savunurken, çevrede olanlar (Türkmenler) hakları gasp edildiğini düşündükleri Ehl-i Beyt’i ve onun din anlayışını ve sufi geleneğini benimsediler. Daha çok çevrede konumlanmış olan ve göçebe, yarı-göçebe özelliklerini koruyan Türkler (Türkmenler) ve Kürtler “Alevi”, “Bektaşî” olarak kendilerini tanımladılar. Çevre’de konumlanan Horasan’dan gelen Baba İlyas’ın önderliğine bağlı gruplarla merkezdeki Selçuklu arasında şiddetli çatışmalar yaşandı.. Bu çatışmanın temel nedeni inançlar aracılığı ile dışlama, ötekileştirme sürecidir. Bu çatışma ortamı Hacı Bektaş Veli’nin güçlü kişiliği ile Osmanlı’nın kuruluş döneminde çevre-merkez ittifakına dönüştü. “Alevilik” yeni bir boyut kazanarak “Bektaşilik” adını alan bir dini örgütlenmeyi başardı. Hacı Bektaş Veli’nin halifeleri, dervişleri Anadolu’da, Balkanlarda bu örgütlenmeyi sürdürdü. Bu sürece paralel olarak Anadolu’da çok sayıda Türk veya Kürt kökenli “ocak”lar etrafında inanç örgütlenmesi varlığını korudu. Her bir ocağın atasının, kurucusunun Ehl-i Beyte ulaştığı kabul edildi. Ocak örgütlenmesi daha çok kırsal alanlarda etkin olurken, Bektaşî örgütlenmesi şehirlerde güçlü oldu.

Sonuç

Doğal dini gruplar kimliklerini oluşturan inançları ve dini pratikleri evrensel din ile kurdukları yeni ilişkide bütünüyle veya kısmen koruyabilirler. Bunun yanında bütünüyle eski inançlarını reddederek yeni inanç ve pratikleri de benimseyebilirler. Türk ve Kürt gruplar, eski inançlarını (Gök-Tanrı inancı, Şamanlık, Budizm, Zerdüştlük vb.) kültürlerini (atalar kültü, ateş, su, yer, ağaç, orman, dağ kültü vb.) ve dini pratiklerini (musiki eşliğinde törenler, ayin-i cem vb.) kısmen veya bütünüyle İslam

dairesi içinde sürdürdüler. Bu durum geleneklerini terk etmiş olanlarla henüz etmemiş olanlar arasında bir mücadeleye hatta çatışmaya yol açtı. İslam dinini muhafazakar bir yorum içinde algılayan merkez ile İslam dinini tasavvuf dairesinde, sufi geleneklerine bağlı olarak algılayan çevre arasında gerilim her dönemde eksik olmadı. Çevrede konumlanmış olan ve kendilerini “Alevi”, “Bektaşî” olarak tanımlayan Türk/Türkmen veya Kürt gruplar merkezde konumlanmış olan Sünni gruplar tarafından İslam dışı kabul edilerek suçlandılar, baskıya maruz kaldılar.

Burada geleneklere bağlı olanlar ile geleneği yok sayan, küçümseyen hatta din dışı kabul eden anlayış arasındaki çatışma iyi analiz edilmelidir. Doğal dini grubun *dini kimliği baskın gruba* dönüşme sürecinde benzerlikten farklılığa, göçebelikten yerleşikliğe ve kentselliğe geçerken gelenekler sosyolojik manada ortadan kalkmaz. Bütün mesele doğal dini grup kimliğini kısmen koruyan yeni *dini kimliği baskın grupların* kendilerine ilişkin kararı vermelerine saygı duymaktır. İslam’ın temel ilkelerinden biri olan “dinde zorlama yoktur” ilkesi gerçek manada hayata geçirilirse, geleneğe, dinin Batını yorumuna, dinsel pratiklere saygılı olunursa, aynı Tanrı’ya, aynı peygambere inanların aykırı gibi görünen birçok konuda birbirlerini anlama, saygı duyma, “biz” dairesi içinde birbirlerini değerlendirme imkanı artacaktır. Bütün mesele dini hayatın doğal akışına müdahale etmemeyi başarabilmektir. Dini tecrübelerini, kutsalla olan ilişkilerini kendileri belirleyen ve bunu yaşayanların neyin ne kadar değişebileceğine veya değişmeyeceğine karar verme hakkına saygı duymak büyük buluşmalara uygun ortam sağlar. Bu olgunluk sağlandığı zaman her iki dini grubun ötekileştirme kavram ve araçlarına ihtiyaç duymayacağı açık bir gerçektir.

KAYNAKLAR

- Ayata, Eshat. (1998). *Zerdüşt Avesta*. İstanbul: Kora Yayınları.
Bookchin, Murray. (1999). *Kentsiz Kentleşme*. çev: Burak Özyalçın. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
Childe, Gordon. (1995). *Tarihte Neler Oldu*. çev: Metet Tuncay, Alâeddin Şenel. İstanbul: Alan Yayınları.
Eliade, Mircea. (2006). *Şamanizm*. çev: İsmet Birkan. Ankara: İmge Yayınları, 2. Baskı.
Eliade, Mircea. (2003). *Dinler Tarihine Giriş*. çev: Lale Arslan. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
Gökalp, Ziya. (1995). *Türk Medeniyeti Tarihi*. İstanbul: Toker Yayınları, İkinci Baskı.
İnan, Abdülkadir. (1986). *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Kafesoğlu, İbrahim. (2005). *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 26. basım.
- Korkmaz, Esat. (2005). *Alevilik-Bektaşılık Terimler Sözlüğü*. İstanbul: Anahtar Kitaplar Yayınları.
- Melikoff, Irene. (1994). *Uyur İdik Uyardılar*. Türkçesi: Turan Alptekin. İstanbul: Cem Yayınları.
- Mensching, Gustav. (1994). *Dinî Sosyoloji*. çev. Mehmet Aydın. Konya: Tekin Kitabevi.
- Ocak, A. Yaşar. (2009). *Alevi ve Bektaşi İnançlarının İslam Öncesi Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Yaşar. (1996). *Türk Sufiliğine Bakışlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Roux, Jan-Paul. (1994). *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. çev: Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Sümer, Faruk. (1994). *Eski Türklerde Şehircilik*. Ankara: TTK Yayınları.
- Taplamacıoğlu, Mehmet. (1983). *Din Sosyolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Üçüncü Baskı.
- Ulusoy, A. Cemalettin. (1986). *Hünkâr Hacı Bektaş Veli ve Alevi-Bektaşî Yolu*. Hacıbektaş, İkinci Baskı.
- Wach, Joachim. (1995). *Din Sosyolojisi*. İstanbul: İfav Yayınları.
- Yesevi, Ahmed. (2005). *Divan-ı Hikmet*. haz: Hayati İnce. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.